خراسان بزرگ: سال پنجم، شماره (۱۷)، زمستان ۱۳۹۳
Quarterly bulletin of Greater Khorasan:Vol.5, No.17, Winter 2014

بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری

محمدحسن الهی‌زاده[۱]
کبری محمددوست لشکامی[۲]
علی نجف‌زاده[۳]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۸/۱۸
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۹/۲۸
شماره صفحات: ۱۱۸- ۹۹

چکیده

دوره تیموری از لحاظ معماری و هنر سرآمد دوره‌های اسلامی بشمار می‌رود. در این دوره از انواع هنرها بویژه خوشنویسی در نگارش کتیبه‌های تزئینی اماکن و بناها استفاده شد. مساجد از مهمترین اماکن فرهنگی، اجتماعی و مذهبی جامعه عصر تیموری است که در ساخت و تزیین آنها از ذوق و هنر خطاطان استفاده شد و خطاطان با کتیبه‌نگاری‌های متعدد و متنوع و با استفاده از مصالح مختلف و خطوط گوناگون مساجد را از توانایی‌های ذوقی و هنری خود آکنده کردند. از این‌رو شاهد تجلی هنر خوشنویسی اسلامی در قالب کتیبه‌های متنوع بر دیوارها، محراب‌ها، گنبدها و مناره‌های مساجد به جامانده از عهد تیموری هستیم. از آنجا که تاکنون پژوهشی با محور محتوا و مضامین این کتیبه‌ها صورت نگرفته، تلاش شده است با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای و میدانی کتیبه‌های مساجد خراسان را از لحاظ نوع خط و محتوا بررسی کرده و ارتباط میان نوع خط، مضمون و موقعیت مکانی کتیبه‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. نتایج حاصل نشان می‌دهد غالب کتیبه‌ها با دو نوع خط کوفی مورق و ثلث نوشته شده و بین کتیبه‌ها از نظر محتوا و کاربری بنا ارتباط و هماهنگی زیادی وجود دارد. این کتیبه‌ها در بردارنده محتواها و مضامینی هستند که بر اساس نیاز و ضرورت جامعه در جایگاه‌های مختلف مساجد نگارش و نصب شده‌اند. در پس حرکات افقی و عمودی خطوط کتیبه‌ها نیز مفاهیم زیباشناسی مبتنی بر مبانی اعتقادی و دینی نهفته است. علاوه بر این، کتیبه‌ها برای مراجعه کنندگان همچون رسانه‌های تبلیغاتی عمل می‌کردند و ابزاری مناسب برای تبلیغ سیاسی و مشروعیت بخشی حکومت بودند.

کلید واژه ها:
مدیریت مرز، آمایش سرزمین، توسعه، امنیت، خراسان جنوبی

۱- دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند mhelahizade@birjand.ac.ir
۲- کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی(نویسنده مسئول) k.mohammaddost@yahoo.com
۳- عضو هیات علمی تاریخ دانشگاه بیرجند anajaf@birjand.ac.ir

۱- مقدمه

با ظهور اسلام، به خط و نگارش آن توجه خاصی شد و نگارش و کتابت از جایگاه مهمی برخوردار گردید و به تدریج هنر خوشنویسی رشد و ترقی نمود. کاتبان هنرمند مسلمان با استفاده از هنر خطاطی و خوشنویسی در کنار سایر هنرهای مرتبط به ویژه تذهیب و با هدف حفظ شان و منزلت قرآن کریم سعی در هرچه زیبا نویسی قرآن کردند و اینگونه هنر خطاطی تبدیل به یک هنر اصیل اسلامی شد که محدود به صحیفه‌ی کتب نماند و در سایر آثار و صنایع مسلمین خودنمایی کرد، به ویژه در معماری به صورت کتیبه نویسی نمایان شد که اولین نمونه آن مربوط به عهد اموی در مسجد نبوی (۷۰ ه ق) است.

جایگاه خط در معماری اسلامی را می‌توان به عنوان عنصری تزئینی برای یکدست کردن انواع گوناگون بناها مشخص کرد که برسطوح تمامی بناهای اسلامی کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و غیرمذهبی می‌توان مشاهده کرد (شایسته‌فر،۱۳۸۴: ۹۰). این کتیبه‌ها جدای از زیبایی تزئینی، دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس دهنده‌ی شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش و از طرفی دیگر بیانگر ابعاد خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنها می‌باشند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۱).

توجه به هنر خوشنویسی در ایران به قدری بود که خطاطان به سبب نوشتن قرآن کریم، نسخه‌های ادبی، علمی و ... از ارج و قرب بالایی برخوردار بودند و از آنجایی که بزرگان دین نوشتن خط را مستحب می‌شمردند و توصیه می‌کردند که آیات به خطی زیبا نگاشته شود این هنر در ایران تبدیل به یک هنر دینی شد (نوایی و حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۰۱). از طرف دیگر ذوق و علاقه سلاطین و امیران حکومتی به خط و خطاطی باعث رشد و شکوفایی این هنر و بروز خلاقیت خطاطان در ایران اسلامی گردید. چنانکه امروزه آثار خوشنویسانی نظیر ابن مقله، ابن بواب، یاقوت مستعصمی، خواجه تاج اصفهانی، میر علی تبریزی، امیر علیشیر نوایی، سلطانعلی مشهدی، خواجه اختیار منشی گنابادی و ... زینت‌بخش مجموعه‌ها و موزه‌های ایران و جهان هستند.

کاربرد خط در معماری ایران اسلامی از همان آغاز مورد توجه قرار گرفت. اگر چه در ابتدا بر روی محراب و دروازه‌ها که محل سجده و ورود بود، نقش بست اما به تدریج با گسترش معماری اسلامی ایران در تمام بخش‌ها و فضاهای مختلف ابنیه به کار رفت و از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شد. در دوره سلجوقی اغلب کتیبه‌ها به خط کوفی و بر روی آجر یا گچ بودند، اما در دوره-های بعد یعنی ایلخانی غالب کتیبه‌ها گچی و با انواع خطوط تزئینی کوفی و خط ثلث نوشته شده‌اند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۳۰). عهد تیموری (۷۷۱_۹۱۱ه ق) که یکی از دوره‌های مهم تاریخ ایران اسلامی به شمار می رود، دوران طلایی تاریخ خوشنویسی است. چنانکه این هنر مورد توجه تیموریان بود و در این زمینه می‌توان به امیر بدرالدین وزیر تیمور، بایسنقر میرزا و ابراهیم میرزا نوادگان تیمور اشاره کرد که از خطاطان مشهور روزگار خود بودند آنها در تشویق و ترغیب خطاطان و رواج خوشنویسی نیز نقش بسزایی داشتند و دربارشان محل پرورش هنرمندان و هنرورزان بود (منشی‌قمی، ۱۳۵۲: ۲۹ - ۳۱ ؛ زکی، ۱۳۷۷: ۶۵). خراسان یکی از مراکز اصلی حکومت تیموریان در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که جانشینان و بازماندگان تیمور با استفاده از دستاوردهای مالی و هنری که تیمور برایشان به یادگار گذاشته بود، توانستند مکتب غنی هرات را پدید آورند. مکتبی که در آن تحریر (خوشنویسی) مقدم بر تصویر (نگارگری) بود و صاحبان خط‌خوش دارای ارج و منزلتی والا بودند، به طوری که هنرمندی نظیر جعفر بایسنغری که از جمله خطاطان مشهور بود به ریاست کتابخانه سلطنتی شاهرخ برگزیده شد (آژند: ۱۳۸۳، ۲۹). در این دوران، همانند دیگر دوران اسلامی خوشنویسی در معماری به صورت کتیبه‌نویسی درآمد و از ذوق و هنر خوشنویسان در تزئین مساجد خراسان بسیار استفاده شد که حاصل فعالیت خطاطان صاحب فن در سبک‌های مختلف بود. از این رو هدف این پژوهش، بررسی و تحلیل کتیبه‌های مساجد خراسان دوره تیموری از نظر محتوا، نوع خط و ارتباط بین مضامین، خط و موقعیت قرار گیری کتیبه‌ها است.

۲- روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ایی و میدانی بوده است. در این پژوهش کتیبه‌های ۱۴ بنا نظیر مسجد جامع هرات، مصلای گوهرشاد، مسجد جامع اوبه، مسجد حوض کرباس، مسجد کروخ، مسجد جامع زیارتگاه، مسجد چهل ستون، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد شاه مشهد، مسجد جامع نو، مسجد مولانا، مسجد جامع

رشتخوار، مسجد جامع نیشابور و مسجد جامع بجستان مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. در این بناها جمعا ۷۶ کتیبه شناسایی شد که تعداد ۱۹ کتیبه در خاک افغانستان قرار دارد و امکان حضور نگارندگان و تحقیق میدانی در آن منطقه امکان پذیر نبود، با این وجود برای این قسمت نیز تلاش شد از معتبرترین مآخذ جهت شناسایی کتیبه‌ها بهره برده شود و برای این منظور به ۴ کتابخانه مراجعه شد. لازم به ذکر است، برخی از کتیبه‌ها دارای چندین محتوا است، یعنی در یک قاب‌بند تزئینی مانند کتیبه ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد، آیه قرآنی، نام پروردگار، حدیث و تاریخ ساخت بنا، نام سلطان وقت، بانی بنا و نام خطاط نوشته شده است. اگرچه مجموع مطالب آن یک کتیبه به حساب می‌آید، اما از نظر محتوایی به کتیبه‌های قرآنی، اسماءالهی، حدیثی و تاریخی تقسیم می‌شود و این روش در شمارش کتیبه‌ها از نظر محتوایی رعایت شده است.

۳- پیشینه تحقیق

تاکنون مقالاتی نظیر «جایگاه خوشنویسی در معماری مساجد» اثر ویلر ام. تاکستون، «کتیبه‌های مذهبی در معماری اسلامی» اثر لورنز کرزن، «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی(قرن اول تا هفتم هجری قمری)» اثر فاطمه صداقت و از مهناز شایسته‌فر مقالاتی نظیر «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، «نقش تزیینی و پیام رسانی کتیبه در معماری اسلامی» و «بررسی تزئینات و کتیبه های قرآنی در مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات»، «تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی» نگاشته شده است، اما در حال حاضر اثری کتیبه‌های مساجد خراسان عهد تیموری را مورد بررسی قرار نداده است.

۴- کتیبه‌نویسی در عصر تیموری

در جهان اسلام به ویژه در ایران خوشنویسی به سبب ثبت کلام وحی مهمترین جایگاه را در میان هنرها داشته است. این هنر در معماری در قالب کتیبه نویسی تجلی یافت و در کتیبه‌نگاری تزئینی سبک جدیدی پدید آمد، چنانکه دیوارهای بیرونی بنا با عباراتی در قالب طرح‌های هندسی آراسته شدند و استفاده از خط ثلث در کتیبه‌ها و حاشیه سردر بناها متداول شد (پوگاچنکووا، ۱۳۷۲: ۱۰). کتیبه‌ها یکی از مهمترین اجزاء ثبت تاریخ هستند که نقش مهمی را در آشکار کردن هویت بنا، سازنده، خطاط، بانی، حامی بنا در وقف و تاریخ ساخت بنا ایفا می‌کنند و اطلاعات ارزشمندی از اوضاع مذهبی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در اختیار ما می‌گذارند.

در معماری دوره تیموری استفاده از کتیبه نسبت به بقیه تزئینات این دوره متداول‌تر است و با روش‌های تزئینی گوناگونی می‌توان آنها را مشاهده کرد. حتی در مواقعی که هیچ مضمون تزئینی وجود ندارد، کتیبه‌ها به تنهایی نمایان می‌شوند (اوکین،۱۳۸۶: ۱۵۳). خطاطان تیموری توانستند عبارات طولانی را در فضایی محدود و در دو سه سطر بنگارند (پوگاچنکووا، ۱۳۸۷: ۵۴).

شاهرخ که از سال ۷۹۹ ه.ق حاکم ایالت خراسان بود، بعد از مرگ تیمور در ۸۰۷ ه.ق، با انتقال پایتخت از سمرقند به هرات آن را به کانون فعالیت‌های فرهنگی و هنری تیموریان تبدیل کرد و در خراسان سبک جدیدی از معماری به وجود آمد که توسط نسل جدیدی از معماران تکامل یافت (جکسون و لاکهارت، ۱۳۹۰، ج۶: ۲۸۵). مساجد از مهمترین اماکن مذهبی این دوره هستند و عالی‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نگاری را در خود دارند تا آدمی با مشاهده و مواجهه آنها از کثرت‌بینی و کثرت-اندیشی به وحدت رهنمون شود و با دقت و یقین بیشتری به خداوند بیاندیشد. وجود کتیبه‌های قرآنی، حدیثی، اشعار عارفانه و پندآموز، دعایی و اسماءالهی بر سراسر فضای بیرونی و درونی مساجد خراسان آن را به آموزشگاه عمومی تبدیل کرد که نقش تذکردهی و آموزش دهندگی داشت. از این‌رو وجود کتیبه‌ها بر مساجد خراسان علاوه بر زیبایی و بیان ایمان و اعتقادات مسلمانان، نوعی آموزش و تبلیغ دین بود که سبب تقویت و گسترَش آن می‌شد. همچنین استفاده از کتیبه‌ها در کنار دیگر تزئینات همانند کاشی‌کاری، آجرکاری، آئینه‌کاری و ... که به زیبایی بنا می‌افزود حاکی از قدرت، شوکت و جاودان ماندن بانی بنا بود از این‌رو در این دوره مساجد باشکوهی در خراسان مانند مسجد جامع گوهرشاد در مشهد، مسجد و مدرسه گوهرشاد در هرات، مسجد مولانا در تایباد و .. ساخته شد که با ذوق و هنر خطاطان صاحب سبک و فن نظیر بایسنقر میرزا، جلال جعفر، خواجه میرک نقاش و ... آراسته گردید. از این‌رو با مطالعه و بررسی کتیبه‌های مساجد خراسان می‌توان سیر تحول و تکامل خطوط، نقش و کارکرد بنا، حوادث تاریخی و نگرش‌ها و بینش‌ها

را دریافت کرد و بسیاری از مجهولات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی عصر تیموری روشن خواهد شد. بنابراین در این پژوهش به بررسی و تحلیل کتیبه‌های مساجد خراسان این دوره از نظر محتوا، نوع خط و ارتباط بین مضامین، خط و موقعیت قرار گیری کتیبه‌ها پرداخته می‌شود.

۵- مضامین کتیبه‌ها

بررسی و مطالعه کتیبه‌های تیموری در خراسان نشان می‌دهد که کتیبه‌ها دارای محتوا و مضامین متنوع به شرح ذیل می‌باشند.

۵-۱- کتیبه‌های قرآنی

بررسی و مطالعه کتیبه‌های مساجد تیموری در خراسان نشان می‌دهد کتیبه‌ها با مضمون قرآنی بعد از کتیبه‌های اسماءالهی و تاریخی بیشترین جایگاه را در تزئینات معماری دارند. این کتیبه-ها حاکی از اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان است و اغلب با خط ثلث در فضای بیرونی و درونی بنا به ویژه زیر گنبد و دور تا دور محراب نوشته شده‌اند. از سویی دیگر بررسی و مطالعه کتیبه‌های قرآنی نشان می‌دهد، برخی از آیات و سوره‌ها در بناهای مختلف تکرار شده است. از اینرو می‌توان گفت هنرمندی که این آیات را انتخاب کرده با کلام وحی آشنا بوده، زیرا در دوره تیموریان همانند دیگر دوره‌های اسلامی خطاطان با کلام وحی آشنا و مانوس و اغلب حافظ قرآن بودند و این امر نه تنها خطاطان بلکه تمام هنرمندان و توده مردم را نیز شامل می‌شد. وجود کتیبه‌های قرآنی در بناها و دیگر آثار هنری گواه بر صدق این مدعا است. همچنین بررسی کتیبه‌های قرآنی نشان می‌دهد هنرمند بر اساس فضیلت نهفته در آیه‌ها که در احادیث و روایت-های متعدد ذکر شده آن را انتخاب کرده است. اگرچه نوشتن آیات قرآنی به‌طور کامل یا بخشی از آن بر فضای بیرونی و درونی بنا باعث تمرکز ذهن به ربوبیت می‌گردد و تمامی آیات برای هدایت انسان و جامعه بشری است، اما یافته‌های پژوهشی نشان از تنوع در محتوا و ارتباط آن با کاربری بنا دارد که در ذیل به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱- کتیبه‌ها با محتوای صفات و اسماء خداوند: برخی از کتیبه-های قرآنی نوشته شده بر مساجد بیانگر صفات خداوند متعال است. اینگونه کتیبه‌ها مجموعه‌ای از معارف و صفات خداوند به-ویژه مسأله خداشناسی را در ابعاد مختلف در برمی‌گیرد و در ارتباط با هر یک از امور تربیتی انسان‌ها می‌باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۲: ۲۷۷). از اینرو وجود اینگونه کتیبه‌ها با توجه به نوع کاربری آن سبب می‌شود انسان‌ها با دقت و توجه بیشتری به مسائل پیرامونش بیاندیشند و با تفکر در قدرت و عظمت خداوند در نظام آفرینش یعنی دقت در سیر تکاملی موجودات زنده و تحول و دگرگونی‌های موجودات بیجان، اعتقادات درونی و قلبی‌اش قویتر گردد و به سوی سعادت اخروی سوق داده شود.

از مجموع ۱۷ کتیبه قرآنی نوشته شده در مساجد تیموری ۴ کتیبه در بردارنده صفات و اسماء خداوند است و اشاره به مسأله توحید و اجزای آن نظیر توحید ذاتی، توحید افعالی، توحید در صفات و توحید در عبادت دارد. مهمترین مصداق این نوع کتیبه-ها آیت‌الکرسی[۱] است که در حاشیه محراب مسجد گوهرشاد به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی و در محراب مسجد حوض کرباس[۲] نوشته شده است. این آیات بیانگر صفات و اسماء خدای متعال است که به یاد می‌آورد قدرت مطلق در زمین و آسمان پروردگار یگانه است و همیشه در لطف و رحمت خداوند بر روی بندگانش گشوده است.

از دلایل به کارگیری این آیات، می‌تواند به سبب فضیلت نهفته در آن باشد که در منابع اسلامی به آن اشاره شده است و از آن جمله می‌توان به حدیثی از امام صادق (ع) اشاره کرد که فرمودند: «وقتی ارتفاع سقف خانه بیش از چهار متر باشد به دور خانه آیت‌الکرسی بنویسید تا از شر جن و شیطان در امان باشید» (ساریخانی، ۱۳۹۲: ۷۶). از اینرو این آیات علاوه بر ارتقاء معنویات، جنبه حفاظت‌بخشی دارند و همواره انسان‌ها در هر مکان و زمان سعی می‌کردند از فضیلت و برکت آنها بهرمند

۱- اللَّهُ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلاَّ بِإِذْنِهِ یَعْلَمُ ما بَیْنَ أَیْدیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ وَ لا یُحیطُونَ بِشَیْ‏ءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلاَّ بِما شاءَ وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ لا یَؤُدُهُ حِفْظُهُما وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظیمُ.

۲- این مسجد در روستای غلوار(حوض کرباس) چهار کیلومتری غرب هرات، در جاده‌ی غوریان واقع شده است (اوکین، ۱۳۸۶: ۳۷۵).

شوند. آیات ۳۵ تا ۴۳ سوره نور به خط ثلث در داخل ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد نیز در بردارنده صفات و اسماء خداوند است. این آیات بیانگر علم و آگاهی خداوند، مالک بودن خداوند در زمین و آسمان و اعمال کفار و ظلماتی که آنها را احاطه کرده است، می‌باشد و به انسانها می‌آموزد برآوردن نیازهای مادی و دنیایی هیچگاه مانع عبادت و تسبیح و ثنای خداوند نیست و فرد مومن علی‌رغم تلاش برای برآوردن نیاز اقتصادی خود همواره به یاد پروردگار و انجام تکالیف فردی (نماز) و اجتماعی (زکات) است و خداوند بی‌نیاز به عبادت و اطاعت انسان‌هاست. نمونه دیگر آیات ۲۵ و ۳۰ سوره اسراء بر روی شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع هرات است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۴۱). که به صفات و اسماء پروردگار نظیر غفور، بصیر و خبیر اشاره دارد.

۲- کتیبه‌ها با مضمون هدایت: برخی از کتیبه‌های قرآنی دارای پیامی برای هدایت بشر است و بیشتر به جنبه ارشاد در مسیر صراط مستقیم و حقانیت دین اسلام تاکید دارد، نظیر آیات ۸۰ تا ۸۴ سوره اسراء به خط ثلث در محراب مسجد گوهرشاد که بر روی سنگ سیاه نوشته شده است. نمونه دیگر این نوع کتیبه‌ها آیات ۱ تا ۱۰ سوره کهف است که در حاشیه سردر ورودی ایوان مسجد مولانا می‌توان مشاهده نمود. این کتیبه یکی از نمونه‌های عالی کتیبه نویسی دوره تیموری به خط ثلث است که توسط جلال جعفر نوشته شد. آیات ۹ تا ۱۰ همین سوره (کهف) نیز بر دیوار مسجد کروخ نوشته شده است. نگارش اینگونه آیات بر روی مساجد که کانونی برای تزکیه نفس بوده، راه درست زندگی را نشان می‌دهد و با توجه به اوضاع مذهبی جامعه که متشکل از انواع فرقه‌های مختلف بود، از ایجاد دو دستگی و اختلاف‌های مذهبی جلوگیری و آحاد جامعه را به سوی وحدت رهنمون می‌کند. کتیبه دیگر، آیه ۴۰ سوره توبه است که بر دیوار مسجد کروخ[۱] نوشته شده و بیانگر نصرت و یاری خداوند به حضرت محمد (ص) در روز هجرت است. این آیه به انسان‌ها تذکر می‌دهد که خداوند قدرت مطلق است و برای تحقق اراده‌اش نیازی به اراده دیگران ندارد.

۳- کتیبه‌ها با مضمون فتح و پیروزی: اینگونه کتیبه‌ها دارای پیام فتح و پیروزی مسلمانان بر دشمنان اسلام و بخشش، یاری و هدایت خداوند جهت نجات و سعادت انسانها می‌باشند. متداول‌ترین نمونه آن بخش‌هایی از سوره فتح است که آیات ۱ تا ۱۴ آن در دور تا دور گنبدخانه و زیر طاق‌نماهای مسجد جامع رشتخوار بر روی گچ نوشته شد. شاید علت بکارگیری این سوره را بتوان در فضیلت نهفته آن جستجو کرد. در حدیثی از رسول اکرم(ص) نقل شده است: هرکس سوره فتح را بخواند همانند کسی است که همراه پیامبر (ص) در فتح مکه حضور داشته و در روایت دیگر آمده است: «... مانند کسی است که با حضرت محمد (ص) در زیر درختی که در حدیبیه بود پیمان بسته است» (طبرسی، بی‌تا، ج ۲۳: ۹۸).

۴- کتیبه‌ها با مضمون آداب و شرایط دعا و راز و نیاز: بعضی از کتیبه‌های نوشته شده در مساجد این دوره بیانگر زمان، آداب و شرایط دعا و عبادت است. اینگونه کتیبه‌ها با توجه به کاربری بنا یعنی مساجد نشان از اهمیت محتوایی آن دارد. دعا که قلب آدمی را از شبهات و هر آنچه بین او و پروردگارش است پاک می‌کند، در واقع درخواست کمک و طلب آمرزش از خداوند است. اگر چه درخواست حاجت، زمان و مکان مشخصی نمی‌خواهد، اما انسان برای برپایی نمازهای پنجگانه که نوعی تشکر و حمد پروردگار به سبب نعمت‌های عطا شده به وی است، می‌بایست زمان مشخصی به آن بپردازد و نوشته شدن اینگونه آیات در مساجد که همانند آموزشگاه‌های عمومی است، جهت تاکید به آن می‌باشد. نمونه دیگر آیات ۷۸ تا ۸۰ سوره اسراء بر محراب مسجد گوهرشاد مشهد است که به زمان برپایی نمازهای پنجگانه تاکید دارد و پیام دیگر آن برپا داشتن نماز شب، خواندن قرآن و استغفار و توبه برای دستیابی به مقامی والا است. آیات ۱۷ تا ۱۸ سوره روم در محراب مسجد گوهرشاد مشهد به خط کوفی کهربایی نیز اشاره به تسبیح و ثنای خداوند در تمام لحظات زندگی انسان‌ها دارد. کتیبه دیگر، آیه ۳۹ آل‌عمران در محراب مسجد حوض کرباس است. با توجه به نوع کاربری بنا، کتیبه بیانگر رحمت و عنایت پروردگار در اجابت دعای برخی بندگانش بیش از آن‌چه درخواست کرده بودند، می‌باشد و به

۱- حدود شش کیلومتری جنوب شهر کروخ هرات، در نزدیکی ساحل چپ رودخانه کروخ، در داخل غار مسجد ساخته شده است (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۴۲).

انسانها می‌آموزد تنها از خداوند یاری و کمک بخواهد و همانند او رحمت و محبت را اساس کار خود قرار دهد.

۵- کتیبه‌ها با مضمون معاد و هدایت به سوی نعمت‌ها و پاداش‌ها: برخی از کتیبه‌ها صحنه‌های مختلفی از خلقت، قیامت، زندگی، مرگ و بهره‌مند شدن افراد مومن از نعمت‌های بهشتی به سبب اعمال و کردار نیکشان در سرای آخرت، را به تصویر می‌کشند. این‌گونه کتیبه‌ها حکایت از محدود بودن علم انسان دارد. در بیان مصداق اینگونه کتیبه‌ها می‌توان به سوره یس و آیه ۵۵ آن و آیات ۲۷ تا ۳۰ سوره فجر در مسجد جامع نیشابور اشاره نمود. این آیات بشارتیست به اهل ایمان که به سرانجام نیکوی آنان اشاره دارد و آیه ۱۶ سوره روم که در محراب مسجد گوهرشاد نوشته شده بیانگر زندگی و حیات در آخرت و عذاب کسانی که خداوند و آخرت را منکر شده‌اند، می‌باشد. نگارش و نصب اینگونه کتیبه‌ها با توصیف بهشت و نعمت‌های آن شوق بندگی و فرمانبرداری را در دل انسان‌ها افزایش می‌دهد. البته در احادیث و روایت‌ها درباره فضایل نهفته سوره‌ها اشارات فراوانی شده است. از اینرو یکی از علل به کارگیری سوره‌ها با توجه به کاربرد بنا، فضیلت و برکت پنهان آنهاست.

۶- کتیبه‌ها با مضمون اهمیت و جایگاه مساجد: برخی از کتیبه‌ها مانند آیه ۱۸ سوره توبه به خط ثلث بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ تیموری بر ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد و در ایوان ورودی مسجد جامع زیارتگاه[1] به خط ثلث ولی مذنب[2] از خطاطان دوره تیموری به مسئله اهمیت و جایگاه مساجد اشاره دارد. در این آیه به تعمیر مساجد توسط کسانی که علاوه بر ایمان به خدا و آخرت، نماز و زکات را انجام می‌دهند، اشاره شده است و بیانگر این است که خانه خداوند (مسجد) نیز همانند او باید پاک و منزه و عاری از هر گونه آلودگی باشد. همچنین آیات ۱۷ تا ۱۸ سوره جن نیز که به خط ثلث بر محراب مسجد چهل ستون[3] نوشته شده، اشاره به مسجد، مکانی برای حمد و ثنای خداوند دارد.

۷- کتیبه‌ها با مضمون نکته‌های اخلاقی: برخی از کتیبه‌های تیموری در مساجد در بردارنده مهم‌ترین نکته‌های اخلاقی و ارزشی جامعه اسلامی است که آیات ۲۳ تا ۳۷ سوره اسراء در شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع هرات (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۴۱) جزو این دسته از کتیبه‌ها می‌باشد. در این آیات به انجام فرایض دینی نظیر دعا، نماز، شکر و سپاس از پروردگار، نیکی و احسان به والدین، نهی از فرزندکشی، نهی از زنا کاری، انفاق، برقراری اعتدال و عدالت تاکید شده است. اینگونه آیات در مساجد به انسان‌ها درس زندگی فردی و اجتماعی را می‌آموزد. آیه ۳۳ سوره فصلت در مناره‌های مسجد شاه مشهد به خط ثلث سفید رنگ بر زمینه لاجوردی نوشته شده است که مضمون آن به ویژگی‌های مبلغان دین (داشتن عمل صالح و روحیه تسلیم پذیری) اشاره دارد.

به طور کلی آیات مذکور که در جایگاه‌های مختلف از مساجد دوره تیموری نوشته شده برخی مرتبط به عنصر عبادت در اشکال گوناگون آن مانند نماز و دعا بوده تا توجهی به اهمیت آن با توجه به محتوای آیه پیدا شود که به آیاتی مثل آیات ۷۸ تا ۸۰ سوره اسراء بر محراب مسجد گوهرشاد مشهد می‌توان اشاره نمود. برخی دیگر بیانگر مهم‌ترین معارف مانند توحید، اسماء و صفات خداوند و یا سرای آخرت بوده که توجه به آن ضروری است و از طریق نگارش و نصب آن در جایگاه‌های مناسب این توجه حاصل می‌گردد نظیر آیت‌الکرسی. بعضی دیگر حاکی از مهم‌ترین نکته‌های اخلاقی و ارزش‌هایی است که تاثیر گذار در سعادت جامعه و آحاد آن می‌باشد مثل آیات ۲۳ تا ۳۷ سوره اسراء در مسجد جامع هرات. همچنین مضمون دعاهای قرآنی بیانگر مهم‌ترین نکته‌هایی است که باید انسان از خداوند درخواست نماید که آیه ۳۹ آل‌عمران در محراب مسجد حوض کرباس جزء این گروه است.

اگرچه نوشته شدن اینگونه آیات بر روی کاغذ نیز چنین تأثیری بر انسان می‌گذارد و آنان را به سعادت و کمال هدایت می‌کند، اما آنچه علت برتری آنها دانسته شده، قرار گرفتن آن در مساجد است که با توجه به اعتقادات و افکار جامعه، ارزش و جایگاه ویژه‌ای در نزد توده مردم داشت و از صبح تا شامگاه به سبب رفت و آمد عموم افراد در جلوی چشمان آنها نمایان بود، به ویژه هنگامی که آنها را با خط ثلث درشت به رنگ سفید در زمینه لاجوردی می‌نوشتند و از فاصله‌های دور نیز آشکار می‌شد. علت

۱- روستای زیارتگاه در بیست و یک کیلومتری جنوب هرات قرار دارد و مسجد جامع زیارتگاه در مرکز روستا واقع شده است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۹۴).

۲- از خطاطان زمان سلطان حسین و امیر علیشیر نوایی بود و به قلندر شهرت داشت. در انواع خطوط به ویژه ثلث تبحر داشت. وی در مصوّر و مذّهب نیز استاد بود و کتیبه ثلث مسجد جامع زیارتگاه از کارهای او می‌باشد(سلجوقی،۱۳۸۶: ۱۷۲).

۳- مسجد چهل ستون در حدود ۳۰۰ متری جنوب مسجد جامع زیارتگاه، در کنار کوچه دو برادران قرار دارد و این مسجد به مسجد گلدسته نیز معروف است (همان: ۴۹۲).

نوشتن کتیبه‌های قرآنی، دعایی و حدیثی به خط ثلث، احتمالا به سبب القاء حس نیاز و طلب معشوق، شکوه و قدرت معبود است که با توجه به نوع کاربری امکان مذهبی در بیننده پدید می‌آمد.

تصویر۱) تزئینات کتیبه‌ای ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد (عکس از نگارنده)

۵-۲- کتیبه‌های اسماءالهی

بررسی کتیبه‌های تیموری در بناها نشان می‌دهد که در کنار کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌هایی حک شده‌اند که در بردارنده نام خداوند نظیر «الله»، «الله‌اکبر»، «یا رحمان»، «یا سبحان»، «الملک‌لله»، «الحکم‌لله»، «الحمدلله/ لله الحمد»، «سبحان‌لله»، «صمد»، «احد»، «یا حی یا قیوم»، «یا احد یا صمد»، «یاعلیم»، «یاحافظ» و «یاعالم»، «المقتدر»، «الواحد»، «القوی»، «المحص»، «الحی»، «الله‌الباقی»، «الاخر»، «الجبار»، «الودود»، «العلیم»،«المستعان»، «یا ناصر یا والی» و «یا رشید یا صبور» و ... هستند. این کتیبه‌ها که معمولا در داخل مربع، لوزی، چند ضلعی، ترنج و بر کاشی معرق نقش بسته‌اند در برخی موارد مانند مناره‌های مسجد گوهرشاد مشهد، نام خداوند«یاعلیم»، «یاحافظ» و «یاعالم» بیش از یکبار تکرار شده است و یا همانند مناره‌های مسجد شاه مشهد نام پروردگار به صورت جفت‌جفت مثل «یا محیی یا ممیت»، «یا صمد یا قادر»، «یا ناصر یا والی» و «یا رشید یا صبور» نوشته شده‌اند.

در بعضی موارد اسماءالهی نظیر آنچه در مسجد مولانا مشاهده می‌شود به شیوه بنایی فضای بیرونی را می‌آراید. در روش بنایی، معمولا در کنار اسماءالحسنی نام حضرت محمد (ص) نیز نقش بسته است که اشاره به دو اصل از اعتقادات مسلمانان، توحید و نبوت دارد. همچنین عبارت «الملک‌لله» به خط کوفی مورق در قسمت فوقانی کتیبه‌های مسجد کروخ،کتیبه‌های ایوان مقصوه مسجد گوهرشاد، کتیبه قرآنی مسجد شاه، کتیبه‌های مسجد مولانا، کتیبه مسجد جامع رشتخوار و عبارت «الملک‌لله و الحکم‌لله» در قسمت فوقانی کتیبه مسجد جامع زیارتگاه و کتیبه دعایی گنبدخانه مسجد شاه نگاشته شده است.

نگارش و نصب کتیبه‌ها با ذکر نام پروردگار نشان از نگرش و بینش هنرمند و جامعه به جهان هستی دارد. زیرا هر کدام از نام-های مبارک خداوند دارای معانی ویژه‌ای است نظیر «صمد» یعنی بی‌نیاز، «قیوم» یعنی همیشگی و پاینده، «علیم» یعنی همیشه دانا، «احد» یعنی یگانه و بی‌همتا و برای فرد مومن نام پروردگار تسکین‌دهنده قلب است از اینرو با ذکر نام پروردگار اظهار عبودیت و بندگی می‌کند و مورد لطف و رحمت بیکرانش قرار می‌گیرد و تکرار آن‌ها تائید و تاکید بر ستایش ابدی خداوند است.

یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد،کتیبه‌های اسماءالهی در مساجد تیموری به صفات ذاتی و افعالی خداوند اشاره دارد. بطور کلی نام و صفات پروردگار که بیشتر در فضای بیرونی مساجد تیموری حک شده‌اند نشان از اهمیت خداشناسی در جامعه است. از این‌رو ضرورت ایجاب می‌کرد در مساجد که همانند آموزشگاه عمومی عمل می‌کرد و نقش تذکردهی و آموزش دهندگی داشت، نام و صفات خداوند را در کنار کتیبه‌های قرآنی، دعایی و حدیثی نوشته شود. شواهد موجود نشان می‌دهد که ۷۶ کتیبه موجود در مساجد خراسان، ۳۹ کتیبه دربر دارنده نام و صفات خداوند است.

۵-۳- کتیبه‌های دعایی

کتیبه با محتوای دعا، از دیگر مضامینی است که در دوره تیموری مورد استفاده قرار گرفته است. دعا قلب آدمی را از شبهات و هر آنچه بین او و پروردگارش است پاک می‌کند و درخواست کمک و طلب آمرزش از خداوند است که در بنا بر فضای معنوی می‌افزاید و سبب می‌شود آدمی با دقت بیشتری با پروردگار راز و نیاز کند و مورد لطف و عنایت پروردگار قرار گیرد. کتیبه‌های دعایی مساجد خراسان عهد تیموری ۸ مورد بوده که به چهار دسته قابل تقسیم است:

۱- کتیبه‌ها با مضمون برآوردن نیازها و حاجات: اگر چه تمام دعاها به برآوردن حاجات و نیازها اشاره دارد، اما برخی دعاها

موجب زود برآوردن حاجات می‌شود. از جمله «صلوات» جزو این گروه است که در مسجد مولانا و در طرفین پایین کتیبه قرآنی و بالای داخل قاب تزئینی نقش گلدان و گل‌های اسلیمی، بر روی کاشی معرق به خط ثلث سفید نوشته شده است. همچنین بر روی پخ جدار مدخل اصلی مسجد شاه مشهد صلوات بر پیامبر (ص) و دوازده امام نقش بسته است. احادیث و روایت‌های متعددی در مورد فضیلت و فواید «صلوات» نقل شده است از جمله: حضرت امام صادق (ع) فرمودند: «هر که به درگاه خدای متعال حاجتی دارد پس به صلوات بر محمد و آلش شروع کند و سپس حاجت خود را درخواست کند و بعد از آن نیز با صلواتی بر محمد و آل محمد پایان دهد، زیرا خدای متعال کریم‌تر از آن است که دو طرف دعا را بپذیرد و وسط را قبول نکند، زیرا صلوات بر محمد و آل محمد محجوب نخواهد ماند» (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۴: ۲۵۲). از اینرو علت استفاده از این دعا در فضیلت آن نهفته است.

۲- کتیبه‌ها با مضمون اذکار الهی(تسبیح، تحمید و...) حمد و ثنای خداوند: برخی دیگر دعاها در معماری مساجد تیموری به ستایش و قدرت مطلق خداوند اشاره دارد که می‌توان به عبارت «لا حول و لا قوت الا بالله العلی العظیم» به خط ثلث درضلع راست بالای طاق ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد و در سمت چپ آن عبارت «سبحان‌الله و الحمدلله و الله‌اکبر»، در طرفین کتیبه قرآنی داخل ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد عبارت «سبحان ربی الاعلی و بحمده و سبحان ربی العظیم و بحمده»، عبارت «سبحان ربی الاعلی و بحمده» در زیر طاق ایوان مسجد مولانا و عبارت «سُبْحَانَ ذِی الْمُلْکِ وَ الْمَلَکُوتِ سُبْحَانَ ذِی الْعِزَّةِ وَ الْجَبَرُوتِ سُبْحَانَ ذِی الْکِبْرِیَاءِ وَ الْعَظَمَةِ الْمَلِکِ» به خط کوفی بنایی در دیوارهای طرفین داخل ایوان مسجد مولانا (زیر کتیبه تاریخی کمرگاه مسجد) اشاره نمود.

۳- کتیبه‌ها با مضمون ارکان دین: برخی دیگر از دعاها بیانگر مهمترین معارف اسلامی مثل توحید و نبوت بود که توجه به آن نشان از ضرورت‌های جامعه تیموری است که از طریق نگارش و نصب آن در جایگاه مناسبی این ضرورت پدید می‌آید مانند شهادتین «لا اله الا الله»، «محمد رسول‌الله» به خط ثلث در مسجد گوهرشاد مشهد، «لااله الا الله و الله‌اکبر» و «لااله الا الله محمد نبی الله» به خط کوفی بنایی در زیر طاق ایوان مسجد مولانا.

۴- کتیبه‌ها با مضمون درخواست آمرزش و طلب مغفرت: بعضی دیگر از ادعیه که در مساجد خراسان دوره تیموری به کار رفته شامل درخواست عفو و بخشش از خداوند است. مناجات امیرالمومنین با مضمون درخواست آمرزش گناهان بر دیوار گنبدخانه مسجد شاه مشهد به خط ثلث کهربایی و بر روی کاشی معرق سبز رنگ در این گرو از دعاها قرار دارد. نمونه دیگر، در بالای لنگه سمت چپ درب ورودی مسجد مولانا است که بر روی چوب به خط ثلث عبارت «مفتاح الجنه لا اله الا الله، محمد رسول الله» نوشته شده است.

دعاها مهم‌ترین مطالبی است که انسان برای سعادت اخروی و دنیوی از خداوند درخواست می‌کند و شک را از دل انسانها از بین می‌برد از اینرو با توجه به ضرورت و نیاز جامعه تیموری در اماکن مذهبی نوشته و نصب می‌گردد.

تصویر۲) کتیبه سمت راست حاشیه ورودی ایوان مسجد مولانا (عکس از نگارنده)

٤-٥- کتیبه‌های حدیثی

کتیبه‌ها با محتوای احادیث (سخنان) پیامبر اکرم(ص) و ائمه(ع) نوع دیگر از کتیبه‌نگاری عهد تیموری است که در جایگاه‌های مختلف مساجد نوشته شده‌اند. ۱۰ کتیبه حدیثی در مساجد خراسان عهد تیموری وجود دارد که با توجه به کاربری بنا، محتوای آن‌ها را می‌توان به ۳ گروه تقسیم کرد که عبارتند از:

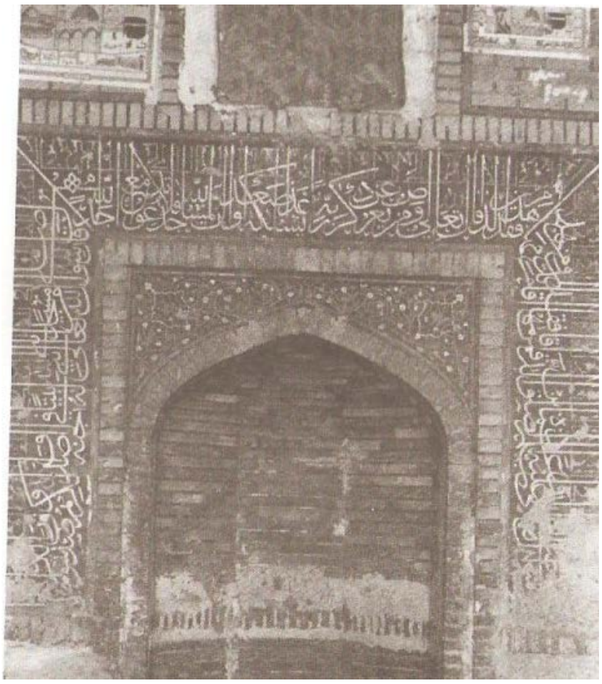
۱- کتیبه‌ها با مضمون عبادت: برخی از احادیث دوره تیموری در ارتباط با نماز، مؤذن و دعا است و برای نمونه می‌توان به کتیبه-های مناره‌های مسجد گوهرشاد اشاره کرد که بر روی مناره سمت راست به خط ثلث، «قال النبی(ص): الصلوة معراج المؤمن»، «قال النبی(ص): الدنیا ساعهْ فاجعلها طاعهْ»، «قال النبی(ص): من ترک الصلوه متعمدا فقد کفر»،«قال علی(ع):

عجلوا بالصلوۀ قبل الفوت» و در مناره سمت چپ نیز «قال النبی (ص):الدنیا سجن المؤمن و جنۀ الکافر»، «قال النبی(ص): الدنیا جیفۀ و طا لبها کلاب»، «قال النبی(ص): الدنیا مزرعۀ الاخرۀ» نوشته شده است. در محراب مسجد گوهرشاد نیز به خط ثلث بر روی سنگ سیاه از امام علی(ع) درباره تعجیل در برپایی نماز و توجه به آن «عجلوا بالصلوۀ قبل الفوت و عجلوا بالتوبه قبل الموت» نگاشته شده است و بر روی منارههای مسجد شاه مشهد نیز به خط ثلث احادیثی مثل «قال النبی (ص): و تسلم المؤذنون أطول أعناقا یوم القیامۀ»، «قال النبی (ص): إذا سمعتم المؤذن فقولوا مثل ما یقول»، « قال النبی (ص): من أذن سبع سنین محتسبا کتب له برات من النار» نقش بسته است. از کتیبههای دیگر با محتوای اهمیت و برگزاری نماز در مساجد تیموری می- توان به کتیبه محراب مسجد چهل ستون اشاره نمود که نوشته شده است: «الصلاه عمود الدین، مثل الصلاه مثل عمود الفسطاط اذا ثبت العمود نفعت الاطناب و اوتاد و الغشاء و اذا انکسر لم ینفع طنب و لاوتد و لاغشاء. و من بنی مسجدا و لو مفحص قطاه بنی الله له بیتا فی الجنه».

۲- کتیبهها با مضمون اهمیت مسجد: بعضی از احادیث در مساجد تیموری درباره جایگاه و شأن مساجد است نظیر کتیبه داخل طاق ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد به خط ثلث بر روی کاشی معرق که در سمت راست آن «قال النبی(ص): المؤمن فی المسجد کالسمک فی الماء» (یعنی مؤمن در مسجد همانند ماهی در آب است) و در سمت چپ : «المنافق فی المسجد کالطیر فی القفس» (یعنی انسان منافق در مسجد مانند پرندهایی در قفس است) نوشته شده است.

۳- کتیبهنگاری با مضامین اخلاقی و ارزشهای جامعه: با توجه به نیاز جامعه تیموری در بناهای این دوره احادیثی که بیانگر نکتهها و ارزشهای تاثیر گذار در سعادت جامعه و آحاد آن باشد مورد استفاده قرار گرفت. از آن جمله میتوان به حدیثی از پیامبر اکرم (ص) با مضمون پاداش برای افرادی که مسجد را برای ذکر و عبادت خداوند احداث میکنند، اشاره کرد. این حدیث در کتیبه ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد به خط ثلث بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ تیموری و در ایوان ورودی مسجد جامع زیارتگاه به خط ثلث ولی مذنب این چنین نوشته شده است: «و من بنی الله مسجدا لیذکر الله فیه بنی الله له بیتا فی الجنه».

قابل ذکر است،کتیبهها علاوه بر کارکرد زیباشناختی و اعتقادی، نوعی تبلیغ سیاسی و ابزاری برای مشروعیت بخشیدن به حکومت بودهاند. در بسیاری از بناهایی که توسط خاندان سلطنتی و حاکمان تیموری ساخته شدهاند استفاده از کتیبهها با مضامین مذهبی را میتوان مشاهده کرد. مضامینی که ارتباط تنگاتنگی با فضای مذهبی جامعه دارند و بیانگر ایمان و اعتقادات جامعه مسلمانانند ، جامعهای که متشکل از انواع فرقه- های اهل تسنن و شیعه بود (جکسون و لاکهارت، ۱۳۹۰، ج۶: ۱۸۱). از اینرو استفاده از مضامن مذهبی نظیر آیات قرآنی، اسماءالهی، ادعیه و احادیث بر اماکن مذهبی مثل مسجد، ابزاری مناسب برای نشان دادن مشروعیت قدرت بود و از آنها جهت تبلیغ سیاسی استفاده میکردند.

تصویر۳) کتیبه محراب مسجد چهل ستون

(برگرفته از کتاب اوکین ص، ۸۷۱)

۵-۵- کتیبههای شعری

استفاده از ادبیات منظوم نوع دیگری از کتیبههای این دوره است. این نوع کتیبهها در مساجد خراسان عهد تیموری از نظر محتوا شامل مضامین عرفانی و حکیمانه (نظیر فانیبودن دنیا، باقیماندن کردار نیک و بد انسانها و ...) و ماده و متون تاریخی است. از جمله مساجدی که مزین به کتیبههای شعری هستند میتوان به مسجد شاه مشهد، مسجد حوض کرباس، مسجد

جامع هرات و مسجد جامع نیشابور اشاره کرد که به ترتیب مورد بررسی قرار می‌گیرند.

اولین کتیبه این گروه در مسجد شاه مشهد به کار رفته است. قاب‌بندی مدخل اصلی ایوان ورودی مسجد، باریکه ممتدی از ترنج‌های کتیبه‌ای شامل ابیات فارسی از شاعرانی نظیر قاسم انوار، سعدی و حافظ با مضمون درخواست لطف و رحمت پروردگار، فانی بودن دنیا و باقیماندن نیکی‌ها به خط ثلث کهربایی بر زمینه لاجوردی به شرح ذیل نقش بسته‌اند:

من بیچاره سودا زده سرگردانم
که با اوصاف خداوند سخن چون رانم؟
من و توحید تو هیهات دلم می‌لرزد
اینقدر بس که حدیثت بزبان می‌رانم
کردگارا، ملکا، پادشاها، دیانا
چونکه بی‌چونی، من چون ترا چون دانم
نظری کن ز سر لطف که عمریست که من
در بیابان تمنای تو سرگردانم
با هر جودی و قیوم وجودی بیقین
«حسبناالله کفی» قاعده ایمانم
همجی کرد سئوالی که بگو حق بکجاست ؟
گفتم: آخر همه جا در همه جا می‌دانم
من به سامان صفات تو کجا ره یابم؟
عاجزم، خسته دلم ، بی‌سر و بی‌سامانم
گر قبولم کنی از لطف و کرم یک نفسی
همه اقبال جهان را بجوی نستانم
همه جا از رو، روی تو در جلوه‌گریست
مصحف روی ترا از همه رو می‌خوانم
چند روزیست که قاسم زتو مانده است جدا
بس عجب مانده‌ام ای دوست، عجب می‌مانم
(انوار، ۱۳۳۷: ۲۱۲)

خوشست عمر دریغا که جاودانی نیست
بس اعتماد بر این پنج روز فانی نیست
درخت قد صنوبر خرام انسان را
مدام رونق و نوباده جوانی نیست
گلیست خرم و خندان و تازه و خوشرو
دلی امید بقایش چنانکه دانی نیست
دوام پرورش اندر کنار مادر پیر
طمع مکن که در و بوی مهربانی نیست
مباش غره و غافل چو پیش سردر پیش
که در طبیعت این گرگ گله‌بانی نیست
چه حاجتست عیان را باستماع بیان
که بی‌وفایی دور فلک نهانی نیست
کدام باد بهاری وزید در آفاق
که باز در عقبش آفت خزانی نیست
اگر ممالک روی زمین به دست آری
بهای مهلت یک روز زندگانی نیست
دل ای رفیق در این کاروانسرای مبند
که خانه ساختن آئین کاردانی نیست
اگر جهان همه کامست دشمن اندر پی
بدوستی که جهان جای کامرانی نیست
عمل سپار و علم در مکن که مردان را
رهی سلیم‌تر از کوی بی‌نشانی نیست
کف نیاز به‌درگاه بی‌نیاز برآر
که کار مرد خدا جز خدای‌خوانی نیست
مخور چو بی‌ادبان گاو تخم که ایشان‌را
امید خرمن اقبال آن جهانی نیست
مکن که حیف بود دوست بر خود آزردن
علی‌الخصوص مر آن دوست را که تابی نیست
زمین به تیغ بلاغت گرفتی ای سعدی
سپاس‌دار که جز فیض آسمانی نیست
(سعدی، ۱۳۶۸: ۴۴۶)

بر این رواق زبر جد نوشته اند به زر
بجز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند
(حافظ، ۱۳۶۸: ۱۹۱)

تمامی این کتیبه‌ها بیانگر این حقیقت دینی‌اند که کل جهان و هستی، نشانه‌ای از آیات الهی است و از آدمی می‌خواهد در این

عالم گذرا و فانی در سایه لطف و عنایت پروردگار جز تقوا، پرهیزگاری و کارهای خیر و نیک پیشه خود قرار ندهد. از آنجایی که این بنا از مساجد آرامگاهی چسبیده به آرامگاه دوره تیموری است (پوگاچنکووا،۱۳۸۷: ۷۶). مضامین این کتیبه‌ها با نوع کاربری بنا ارتباط و هماهنگی دارد.

همچنین بر روی ساقه گنبد مسجد شاه به خط ثلث بر روی کاشی معرق اشعاری از منصور حلاج با مضمون شکوه و صفای کعبه و امام رضا(ع) بدین گونه نوشته شده است:

[گر خلیل الله ببطحا کعبه‌ای بنیاد کرد]

[در خراسان کرد ایزد کعبه‌ی دیگر بنا]

[از شرف آن کعبه آمد قبله گاه خاص و عام]

در صفا این کعبه آمد سجده گاه اصفیا

از صفا و مروه آن کعبه اگر دارد شرف

از مروت وز این کعبه دارد صد بها

[از منا بازار آن کعبه اگر آراسته است]

[اندر این کعبه بود بازار حاجات و منا]

از وجود مصطفی گر گشت آن کعبه عزیز

[یافت این کعبه شرف از نور چشم مصطفی]

[خواجه هر دو سرا یعنی امام هشتمین...]

[سر جان مرتضی سلطان علی موسی الرضا]

گوهر درج جلالت ماه برج سلطنت

آفتاب اوج عزت شاه فوج اولیا

(منصور حلاج، بی‌تا: ۳)

همان گونه که ذکر شد این بنا از مساجد آرامگاهی است و در حدود پانصد متری غرب حرم امام رضا (ع) قرار دارد. با توجه به جایگاه امام رضا (ع) در نظر اهل تشیع این ابیات متناسب با محل در بنا استفاده شده است. نمونه دیگر، کتیبه مسجد حوض کرباس۱ است. بر روی دیوار مقابل محراب مسجد در داخل قابندی تزئینی مستطیل شکل به خط ثلث و بر کاشی معرق اشعاری از سعدی به این شرح نگاشته شده است:

بماناد سالها این نظم و ترکیب

زما هر ذره خاک افتاده جائی

غرض نقشیست کز ما بازماند

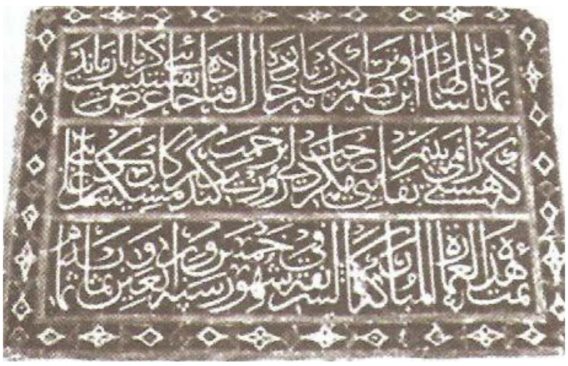
که هستی را نمی‌بینم بقائی

مگر صاحب دلی روزی به رحمت

کند در کار مسکینان دعائی

(اوکین، ۱۳۸۶: ۳۷۶)

با توجه به نگارش آیه‌الکرسی بر روی محراب مسجد و قرار گرفتن این ابیات بر دیوار مقابل آن، تاکیدی بر گذرا و فانی بودن دنیا و برجا ماندن اعمال و کردار انسانها(خوبی و بدی) است و با توجه به فضای مسجد که محل اجتماع و تزکیه نفس هست، بین کتیبه از نظر محتوا و موقعیت قرار گیری با کاربری بنا ارتباط و هماهنگی ایجاد شده است.

تصویر۴) کتیبه مقابل محراب مسجد حوض کرباس
(برگرفته از کتاب اوکین، ص ۸۲۲)

برخی دیگر از کتیبه‌های شعری در مساجد تیموری در بردارنده ماده و متون تاریخی است. این نوع کتیبه‌ها(استفاده از ادبیات منظوم) در معماری ایران، از دیرباز برای ثبت تاریخ ساخت بناها به ویژه اماکن مذهبی نظیر مساجد، آرامگاه‌ها، مدارس به کار رفته و از این طریق یعنی با ثبت نام و نشان بانی، معمار، خطاط و ذکر تاریخ اتمام بنا در قصیده یا قطعه‌ای مناسب تعامل

---

[۱]- به نظر مایل هروی کتیبه‌های مسجد حوض کرباس به خط جلال جعفر است که کتیبه مصلای هرات را نوشته است(هروی، ۱۳۴۹: ۵۰). اوکین و ویلبر نیز چنین نظری دارند، یعنی به نظر این محققان کیفیت کتیبه‌های مسجد حوض کرباس غلوار همانند کارهای دیگر جلال جعفر می‌باشد(ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۳۲؛ اوکین، ۱۳۸۶: ۳۷۶).

مستقیم میان معماری ایرانی و شعر فارسی را در طول تاریخ نشان می‌دهند (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۸۴).
مسجد جامع هرات از جمله بناهای باسازی شده در دوره تیموری است که دارای قطعه‌هایی با تاریخ باسازی بنا به دستور امیر علیشیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا است. از جمله در پهلوی چپ رواق ایوان مقصوره، به خط ثلث نوشته شده:

مقصوره و طاق جامع شهر　　گردیده خراب بود از دیر
شد امر زغیب و گشت تاریخ　　یوفق لبنائه علی‌شیر
(سلجوقی، ۱۳۸۶: ۴۷۴)

در این کتیبه تاریخ بازسازی بنا با استفاده از حروف ابجد آورده شده است و عبارت «یوفق لبنائه» با استفاده از حروف ابجد سال ۹۰۵ ه.ق محاسبه می‌شود که سال اتمام بازسازی بنا به دستور امیر علیشیر نوایی را نشان می‌دهد.
نمونه دیگر اشعار بکار رفته بر روی ستون شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع نیشابور، به خط ثلث بر روی سنگ و به زبان فارسی بدین مضمون است:

از پهلوان علی ولد خاص بایزید
ماند این بنا به شهر نیشابور یادگار
نک مسجدی که کعبه اهل یقین بود
کرده تمام از کرم و فضل کردگار
اندر زمان خسرو غازی ولی عهد
سلطان حسین حامی دین شاه کامکار
در سال هشتصد و نود و نه تمام شد
جائی که هست سجده‌گه خلق روزگار
تاریخ این بخوان و دعایی زروی صدق
بر خوان بحق ساعی و خیرات بر شمار

چون در کتب تیموری نام و نشانی از این مسجد ذکر نشده، این کتیبه اهمیت بسزایی دارد و نشان می‌دهد، مسجد توسط پهلوان علی در ۸۹۹ ه.ق در دوره حکومت سلطان حسین بایقرا ساخته شده است. برخی پهلوان علی را از اهالی روستای کرخ یا کروخ هرات معرفی کرده‌اند (ر.ک اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج۴: ۲۰۳۹ و نیز: گرایلی، ۱۳۷۴: ۳۲۳).

۵-٦- کتیبه‌های تاریخی

در مساجد تیموری، کتیبه‌هایی وجود دارد که در آن فرمان‌ها، وقفنامه‌ها، نام سفارش دهنده اثر، نام حاکم و سلطان وقت، نام معمار، خطاط و تاریخ ساخت اثر نوشته شده است و کتیبه‌های تاریخی محسوب می‌شوند. این کتیبه‌ها سندی معتبر هستند که اطلاعات تاریخی مختلفی در اختیار خوانندگان قرار می‌دهند و بسیاری از مجهولات تاریخی را روشن می‌کنند، به ویژه برای شناخت تاریخ ساخت بنا بسیار مفیدند، زیرا در برخی موارد حتی در کتب تاریخی یادی از نام و نشان بناها دیده نمی‌شود، در این مواقع کتیبه‌های حاوی اطاعات تاریخی نقش بسزایی در شناساندن بناها ایفا می‌کنند.
از جمله کتیبه‌های مساجد با مضامین تاریخی می‌توان به مسجد گوهرشاد، مسجد مولانا، مصلای گوهرشاد، مسجد کروخ، مسجد جامع هرات، مسجد شاه مشهد، مسجد حوض کرباس، مسجد جامع اوبه، مسجد جامع زیارتگاه، مسجد جامع بجستان و مسجد نو تربت جام اشاره کرد. اولین نمونه از این گروه متعلق به حاشیه مستطیل شکل بالای ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد است. کتیبه‌های این ایوان نشان می‌دهد بنا در دوران حکومت شاهرخ تیموری و به دستور و هزینه همسر او گوهرشاد آغا ساخته شد و معمار آن قوام‌الدین شیرازی ساخت بنا را در ماه رجب ۸۲۱ ه.ق به اتمام رسانید و کتیبه را شاهزاده تیموری، بایسنقر میرزا نوشت. همچنین این کتیبه‌ها می‌تواند سندی برای نشان دادن علاقه و حمایت خاندان سلطنتی از هنر خوشنویسی و پیشرفت و رشد این هنر در دوره تیموری باشد.
نمونه دیگر در سه ضلع دیوار داخل ایوان مسجد مولانا به خط ثلث قرار دارد و بیانگر ساخت بنا در دوران حکومت شاهرخ تیموری و به دستور پیر احمد خوافی وزیر شاهرخ در ۸۴۸ ه.ق است. با فاصله کمی از این کتیبه، در دیوارهای جانبی درون ایوان، در داخل قاب‌بندی تزئینی مربع شکل، کتیبه‌ایی به خط ثلث مشاهده می‌شود. در کتیبه سمت راست دیوار نام و القاب شاهرخ نوشته شده است و نشان می‌دهد شاهرخ به عنوان خلیفه مسلمانان خوانده می‌شد. در کتیبه مقابل نیز نام پیر احمد خوافی به همراه نام پدرانش ذکر شده است که حاکی از جایگاه و قدرت پیر احمد در دربار و جامعه عصر تیموری می‌باشد. از دیگر کتیبه-های این بنا که کمک زیادی به شناخت هویت خطاط می‌کند، انتهای کتیبه قرآنی حاشیه سر در ورودی مسجد است که حکایت از نگارش و نصب این کتیبه‌ها توسط جلال جعفر دارد.

تصویر۵) کتیبه سمت راست داخل ایوان مسجد مولانا با ذکر نام و القاب شاهرخ(عکس از نگارنده)

در مصلای گوهرشاد هرات، کتیبه‌ایی به خط ثلث بر روی سنگ بدین مضمون آمده است:« از برکت لطف الهی و معاضدت تائید خداوندی این عمارت رفیع بنیان ... شالوده‌های آن روز قدر (۲۷ رمضان) سال ۸۲۰ در ایام سلطنت اعلیحضرت، خلافت پناه، سلطان...شاهرخ بهادر... (که از جمله) آثار و اعمال حمیده و مال شخصی عالی جاه مهدعلیا (عصمه‌الدنیا والدین گوهرشادآغا بنت امیر بزرگ غیاث‌الدین ترخاد کذا بجای ترخان) دولت او پاینده باد، در سال ۸۴۱ ه.ق باتمام رسید کتبه جلال جعفر» (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۱۹). این کتیبه نشان می‌دهد پایه‌های اولیه مصلا در سال ۸۲۰ ه.ق به دستور و هزینه گوهرشاد آغا، یک سال قبل از اتمام مسجد گوهرشاد در مشهد ریخته شد و پس از ۲۱ سال ساخت آن در ۸۴۱ ه.ق به اتمام رسید و نگارش کتیبه‌های آن نیز برعهده جلال جعفر بود. بر روی دو مناره باقیمانده مصلا نیز کتیبه‌هایی در ده قاب‌بند تزئینی سنگی به خط کوفی معقد وجود دارد که ساخت بنا در دوران حکومت شاهرخ را مورد تأیید قرار می‌دهد.

اگرچه کتیبه‌های باقیمانده این بنا حاوی مضامین مذهبی نیستند، اما متناسب با کاربری بنا علاوه بر حس زیبایی شناسی دارای پیام است. در این خط هنرمند دسته حروف را در حین صعود، به دور خود یا با هم گره می‌زند. گره به عنوان تزئینات هندسی در خط کوفی از سه شکل اصلی، گره نقطه، گره قلب و گره سرمدی تشکیل شده است. گره نقطه که با ایجاد خمیدگی، پیچیدگی و سرانجام گره‌زدن اجزای حروف پدید می‌آید اشاره به مرکزیت (حقیقت) دارد در حالی که گره قلب از پیوند دو خط «متقاطع ذوالجهتین» مانند «ها»، «لا» به وجود می‌آید، وحدت را از طریق تقارن به اجرا می‌گذارد و گره سرمدی نیز از دو خط «موازی ذوالجهتین» نظیر «کاف»، «صاد» چرخه‌ای بی‌انتها تشکیل می‌دهد که در جهت رفع تناقض متضاد است. یعنی دو خط موازی که از نظر جهت یکی از چپ به راست و دیگری از راست به چپ نوشته می‌شود به سبب دو حرکت متضاد و متفاوت، گره‌های پیچ نیز با گردش‌های متفاوتی پیچیده‌اند و وحدت را از طریق ترکیب اجزای متضاد به نمایش می‌گذارند (معصوم‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۷). از اینرو آدمی با مشاهده و مواجهه آنها از کثرت‌بینی و کثرت‌اندیشی به وحدت رهنمون می‌شود و با دقت و یقین بیشتری به خداوند می‌اندیشد.

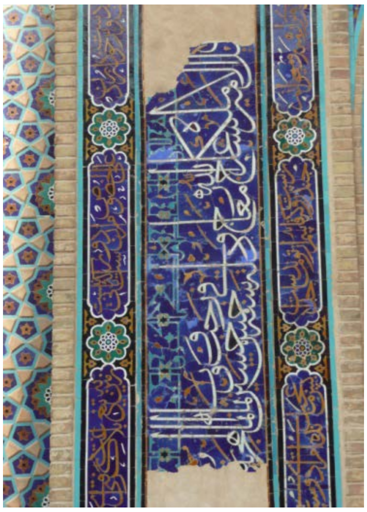
تصویر۶) کتیبه مناره مصلای گوهرشاد
(برگرفته از کتاب اوکین، ص ۸۰۱)

از دیگر مساجدی که دارای کتیبه‌های حاوی اطلاعات تاریخی هست، مسجد کروخ هرات می‌باشد. کتیبه‌های سنگی این مسجد به خط رقاع نوشته شده‌اند و بیانگر این مطلب می‌باشد که آن مکان (غار) از ۵۲۵ ه.ق به منزله مکانی برای عبادت مورد استفاده قرار گرفت و نخستین بار در ۷۶۷ ه.ق توسط ابوالحسین محمد بن محمد ابوبکر از ملوک کرت تعمیر شد. آن بنا (مسجد) در داخل غار دوباره نیاز به مرمت داشت که در سال ۸۶۷ ه.ق در زمان ابوسعید گورکانی توسط توسط ولی بن محمد رازه مورد بازسازی و مرمت قرار گرفت و کتیبه‌های آن نیز توسط علی نظامی از قضات شهر کروخ نوشته شد (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۴۳ ؛ سلجوقی، ۱۳۸۶: ۴۵۴-۴۵۵).

بنای دیگر مسجد جامع هرات است که بر روی ضلع غربی مدخل اصلی آن کتیبه‌ای سنگی نصب شده که اشاره به موقوفات مسجد از سوی سلطان حسین بایقرا دارد. علاوه بر آن،

بر روی شبستان غربی مسجد نیز کتیبه‌ای سنگی با محتوای فرمانی از ابوسعید تیموری مبنی بر رفاه توده مردم هرات مشتمل بر نگرفتن مالیات و جلوگیری از مزاحمت سپاهیان وجود دارد (سلجوقی، ۱۳۲۷: ۲۰-۲۱). نصب و نگارش این گونه کتیبه‌ها در مساجد می‌تواند نشان از نقش پیام رسانی کتیبه‌ها داشته باشد که همانند رسانه‌های تبلیغاتی عمل می‌کردند و خبرها و فرامین حکومتی را به اطلاع عموم می‌رساند. در این مسجد جامع کتیبه-های دیگری حاوی اطلاعات تاریخی به صورت شعر وجود دارد که پیشتر در کتیبه‌های شعری به آن اشاره شد.

در ضلع چپ دیوار مدخل اصلی ایوان مسجد شاه مشهد کتیبه‌ای مشاهده می‌شود که بر روی آن «یل امیر ملکشاه عرج الله معارج دولته فی رجب سنه خمس و خمسین و ثمانمائه الهجریه» نوشته شده است. برخی محققین همانند مولوی و سیدی سازنده مسجد شاه را امیر غیاث‌الدین شاه‌ملک از امرای تیمور معرفی می‌کنند که در سال ۸۲۹ ه.ق در خوارزم وفات یافت (مولوی، ۱۳۴۷: ۹۰-۹۱ ؛ سیدی، ۱۳۷۷: ۱۳۰). در حالی که کتیبه به وضوح بیان می‌دارد بنا در سال ۸۵۵ ه.ق توسط امیر ملک‌شاه ساخته شده است و با توجه به معنی «عرج الله معارج دولته» (خداوند بر مدارج دولتش بیفزاید) که بعد از نام امیر ملکشاه آورده شد باید گفت، بانی بنا (امیر ملکشاه) در زمان ساخت بنا هنوز زنده بوده است. همچنین در ضلع راست دیوار مدخل اصلی ایوان کتیبه‌ای به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی با مضمون نام معمار بنا (احمد بن شمس‌الدین محمد تبریزی) وجود دارد. معمار مسجد شاه فرزند شمس‌الدین تبریزی، معمار مقبره«چود چوک بیکه آغا» خواهر تیمور در سمرقند بود (گدار، ۱۳۸۷، پ ج ۲: ۳۱۹).

تصویر۷) قسمتی از نمای مدخل ورودی مسجد شاه (عکس از نگارنده)

در مسجد جامع اوبه هرات نیز، کتیبه‌ای به خط نسخ وجود دارد که مضمون آن نشان می‌دهد مسجد جامع در ربیع‌الاول ۸۳۲ ه.ق توسط دو فرد با ملیت مختلف که در زیارت خانه خدا با هم پیمان برادری بسته بودند ساخته شد و نگارش کتیبه نیز بر عهده حافظ اوبهی[1] بود (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۷۶).

نمونه دیگر این کتیبه‌ها، در انتهای کتیبه قرآنی و حدیثی مسجد جامع زیارتگاه است که حکایت از ساخت مسجد جامع در دوران حکومت سلطان حسین در ۸۸۷ ه.ق و خطاط کتیبه «ولی مذنب» دارد (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۵۵). در این کتیبه و برخی دیگر از کتیبه‌های تیموری مانند مسجد مولانا که بر کاشی معرق نوشته شده، نام سلطان وقت به رنگ کهربایی (زرد) است. رنگ زرد نمادی از خورشید و نورانیت است و به سبب حیات بخشی و نشاط در فرهنگ اسلامی دارای تقدس بود، از اینرو در کتیبه-های کاشی معرق این دوره نام سلطان به رنگ کهربایی نوشته می‌شد.

از کتیبه‌هایی که اشاره به ساخت بنا دارد، انتهای کتیبه شعری مسجد حوض کرباس است که نشان می‌دهد، ساخت بنا در ۸۴۵ ه.ق به پایان رسید (اوکین، ۱۳۸۶: ۳۷۶).

۱- نوایی او را از مردم خراسان می‌داند که انواع خطوط را به زیبایی می‌نوشت (نوایی، ۱۳۶۳: ۱۴۴). سلجوقی او را از مردم اوبه معرفی می‌کند که بسیار خوش طبع و خوش ذوق بوده، در انواع خطوط تبحر داشته و خط نستعلیق را به زیبایی می‌نوشته است. همچنین هم‌صحبت و همنشین امیر علیشیر نوایی بوده و در شعر و شاعری نیز مهارت داشته است(سلجوقی،۱۳۸۶: ۱۲۲).

از مساجد دیگر که دارای کتیبه با ماده ساخت بنا هست، کتیبه سنگی ایوان قبله مسجد جامع بجستان است که به خط ثلث و به زبان فارسی نوشته شده است. این کتیبه نشان دهنده ساخت مسجد در دوران شاهرخ تیموری و در ۸۲۸ ه.ق که هزینه آن را پهلوان فخرالدین فرزند سیف‌الدین مقدمزاده نرشاتی پرداخت کرده است. از آن‌جایی که در کتب تاریخی تیموری یادی از نام و نشان این مسجد نشده است، این کتیبه اهمیت بسزایی در شناخت تاریخ ساخت بنا دارد.

تصویر۸) کتیبه ایوان قبله مسجد جامع بجستان
(عکس از نگارنده)

از دیگر بناها با کتیبه تاریخی در تربت‌جام، کتیبه زیر قوس ایوان شرقی مسجد جامع نو، در غرب مقبره شیخ احمد جام بر کاشی خشتی[۱] به خط ثلث است که گواهی بر اتمام ساخت مسجد در ۸۴۶ ه.ق و معرف معمار آن «حاج زین‌الدین بن محمود جامع شیرازی» است. در مسجد جامع رشتخوار نیز بر روی بالای محراب نام معمار[۲] بنا حک شده که متاسفانه به وضوح قابل قرائت نیست.

تصویر۹) کتیبه مسجد جامع نو با ذکر تاریخ و امضاء معمار
(عکس از نگارنده)

۱– کاشی با ابعاد مربع را گویند(فلاح‌فر، ۱۳۸۸: ۲۰۶).
۲– عمل استاد ...الله بن استاد مسافر ... آبادی و ابنه احمد.

٦– خط کتیبه‌ها

خطوط از ساختار عمودی، افقی و مورب تشکیل شده‌اند. از این‌رو هرکدام نوعی احساس را در بیننده ایجاد می‌کنند، چنانکه خطوط عمودی نظر را به بالا سوق می‌دهد، خطوط افقی آرامش را القاء می‌کند و خطوط مورب، محرکند یعنی حرکت و هیجان را پدید می‌آورند (زمانی، ۱۳۷۵: ۱۴۴). بنابراین هنرمند برای نشان دادن مقصود خویش آن را با شکل‌ها و ترکیبات موزون ترسیم می‌کند تا علاوه بر القاء پیام، حس زیباشناسی را ایجاد کند.

بررسی کتیبه‌های مساجد خراسان در دوره تیموری نشان می‌دهد، کتیبه‌ها به خط کوفی، ثلث، رقاع و نسخ نوشته شده‌اند، اما غالب کتیبه‌ها به خط کوفی و ثلث می‌باشد که در قسمت فوقانی خط کوفی مورق و در قسمت تحتانی خط ثلث مورد استفاده قرار گرفته است. در واقع این دو خط که به موازات یکدیگر نگاشته شده‌اند، دو بخش از یک کتیبه‌اند، زیرا بخش‌هایی از خطوط سطر فوقانی در قسمت پایین امتداد یافته و برخی از حروف بخش تحتانی نیز تا پهنه فوقانی کتیبه ادامه دارد و یک مجموعه هماَهنگ را به‌وجود می‌آورند (تاکستون، ۱۳۷۶: ۲۶).

حروف در خط ثلث دارای اشکال متعدد است که هنرمند با مهارت و توانایی‌اش مناسب‌ترین شکل آن را برای نشان دادن هدف خویش به‌کار می‌برد. در این خط «الف‌ها» به موازات یکدیگر از دل و سینه دیگر حروف سر به بیرون می‌آورند و علاوه بر حس بزرگی و شکوه، دیدگان را متوجه آسمان بیکران می‌کنند. همچنین هنرمند با پیچ و تـاب دادن برخی حـــروف در این خط علاوه بر زیبایی، وحدت را از طریق گره‌های به‌هم بافته به تصویر می‌کشد. برای نمونه می‌توان کتیبه مسجد مولانا در تایباد را نام برد که خطاط (جلال جعفر) دم برگشته «ی» را به صورت درهم بافته گره خورده نگاشته است. در خط ثلث خطوط عمودی با ایجاد توازن و هماهنگی نشان از رهایی انسان از عالم مادی و عروج او به عالم ملکوت دارد و متناسب با فضای مساجد و انگیزه تیموریان از استفاده خط در اماکن مذهبی است.

یافته‌های پژوهشی بیانگر این مطلبند که برخی از کتیبه‌ها به سبب موقعیت قرارگیری یا شیوه نگارش به آسانی قابل قرائت نیستند و برای فرد عادی سخت است که آن را بخواند یا رمزگشایی کند، اما به نقل از صاحب کتاب سفرنامه‌ی از خراسان تا بختیاری: «عباراتی که در این کتیبه‌ها نوشته شده مورد احترام عمومی هستند و خواندن آن‌ها دشوار است، ولی همان‌طور که

ملائی به ما می‌گفت خوانا نبودن آن‌ها اهمیتی ندارد، یک نفر مسلمان واقعی فقط باید صادق و امین باشد و در ادای نماز کوتاهی نکند و خدا هم در روز قیامت از او بیش از این چیزی نمی‌خواهد» (آلمانی، ۱۳۳۵: ۳۳۴).

جدول ۱) کتیبه‌های مساجد تیموری از نظر محتوا

مکان	تعداد از نظر مضامین						تعداد کل کتیبه‌ها	سال بنا	معمار	خطاط
	قرآنی	اسماء الهی	دعایی	حدیثی	اشعار فارسی	تاریخی				
مسجد جامع هرات	۱	–	–	–	۳	۵	۶	بازسازی بنای قرن پنجم ه.ق در ۹۰۵ ه.ق		خواجه میرک نقاش
مصلای گوهرشاد هرات	–	–	–	–	–	۳	۳	۸۴۱ ه.ق	قوام‌الدین شیراری	جلال جعفر
مسجد جامع اوبه	–	–	–	–	–	۱	۱	۸۳۲ ه.ق		حافظ اوبهی
مسجد حوض کرباس	۲	–	–	–	۱	۱	۲	۸۵۴ ه.ق		جلال جعفر
مسجد کروخ	۲	۲	–	–	–	۳	۵	بازسازی بنای قرن ششم در ۸۶۷ ه.ق		علی نظامی
مسجد جامع زیارتگاه	۱	۱	–	۱	–	۱	۱	۸۸۷ ه.ق		ولی مذنب
مسجد چهل ستون	۱	۱	–	۱	–	–	۱	اواخر قرن نهم ه.ق		
مسجد گوهرشاد مشهد	۵	۱۳	۵	۶	–	۳	۱۸	۸۲۱ ه.ق	قوام‌الدین شیراری	بایسنغر میرزا، عبدالله طباخ، شمس بایسنغری
مسجد شاه مشهد	۲	۱۰	۱	۲	۴	۲	۱۶	۸۵۵ ه.ق	احمد بن شمس‌الدین محمد تبریزی	
مسجد جامع نو	–	–	–	–	–	۱	۱	۸۴۶ ه.ق	حاج زین‌الدین محمود جامع شیرازی	
مسجد مولانا	۱	۱۰	۳	–	–	۴	۱۷	۸۴۸ ه.ق		جلال جعفر
مسجد جامع رشتخوار	۱	۱	*	–	–	۱	۲	۸۵۹ ه.ق		
مسجد جامع نیشابور	۱	–	–	–	۱	۱	۲	۸۹۹ ه.ق		
مسجد جامع بجستان	–	–	–	–	–	۱	۱	۸۲۸ ه.ق		

جدول ۲) کتیبه‌های مساجد تیموری از نظر نوع خط

مکان	نوع خط			
	کوفی	ثلث	رقاع	نسخ
مسجد جامع هرات	*	*	–	–
مصلای گوهرشاد هرات	*	*	–	–
مسجد جامع اوبه	–	–	–	*
مسجد حوض کرباس	–	*	–	–
مسجد کروخ	*	–	*	–
مسجد جامع زیارتگاه	–	*	–	–
مسجد چهل ستون	–	*	–	–
مسجد گوهرشاد مشهد	*	*	–	–
مسجد شاه مشهد	*	*	–	–
مسجد جامع نو	–	*	–	–
مسجد مولانا	*	*	–	–
مسجد جامع رشتخوار	*	*	_	*
مسجد جامع نیشابور	*	*	–	–
مسجد جامع بجستان	_	*	–	–

۷- نتیجه گیری

هنر خوشنویسی در معماری در قالب کتیبه نویسی تجلی یافت و به منابع مهم تاریخی تبدیل شد که حاوی اطلاعات ارزشمند و مفیدی در شناخت هویت و تاریخ بنا، معمار، خطاط، بانی و حامی بنا به ویژه در وقف، اوضاع مذهبی، سیاسی و ... است. در معماری تیموری کتیبه‌ها جزء لاینفک تزئینات بودند که بر روی کاشی، آجر، سنگ، گچ و چوب نوشته شده‌اند. بررسی و مطالعه کتیبه‌های مساجد خراسان در دوره تیموری نشان می‌دهد این کتیبه‌ها از نظر محتوا به ۶ گروه تقسیم می‌شوند:

۱- کتیبه‌هایی که مضمون قرآنی دارند. این گونه کتیبه‌ها با توجه به کاربری بنا به ۷ دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از: الف- کتیبه‌ها با محتوای صفات و اسماء خداوند. ب- کتیبه‌ها با مضمون هدایت. ج- کتیبه‌ها با مضمون فتح و پیروزی. د- کتیبه‌ها با مضمون آداب و اجابت دعا و زمان برپایی نماز مانند. ه- کتیبه‌ها با محتوای معاد و هدایت به سوی نعمت‌ها و پاداش‌ها. و- کتیبه‌ها با مضمون اهمیت و جایگاه مساجد. ز- کتیبه‌ها با مضمون نکته‌های اخلاقی و ارزشی جامعه. ۲- کتیبه‌هایی که اسماءالهی‌اند. این گونه کتیبه‌ها به صفات ذاتی و افعالی پروردگار اشاره دارند که بیانگر اهمیت مسأله خداشناسی در جامعه تیموری است. ۳- کتیبه‌هایی که حدیثی هستند. برخی از این کتیبه‌ها با محتوای عبادت نظیر نماز و دعا است. برخی دیگر حاوی مضامین اخلاقی و ارزش‌های جامعه‌اند و بعضی نیز به اهمیت و جایگاه مسجد اشاره دارند. ۴- کتیبه‌هایی که محتوای آنها دعا می‌باشد. این گونه کتیبه‌ها در مساجد دوره تیموری حول چهار محور نوشته شده‌اند. برخی از دعاها در ارتباط با برآوردن نیازها و درخواست از پروردگار نظیر صلوات بود. برخی دیگر بیانگر مهمترین معارف اسلامی نظیر توحید است. بعضی نیز به ستایش و قدرت مطلق خداوند اشاره دارند و درخواست عفو و بخشش از پروردگار نمونه دیگر از کتیبه‌های دعایی هستند. ۵- کتیبه‌هایی که حاوی اطلاعات تاریخی‌اند و نقش بسزایی در شناخت تاریخ بنا، بانی بنا، معمار، خطاط و ... دارند. ۶- کتیبه‌هایی که قالب شعر دارند و از نظر محتوا شامل مضامین عرفانی و حکیمانه (نظیر فانی‌بودن دنیا، باقی‌ماندن کردار نیک و بد انسان‌ها و ...) و ماده تاریخ است. این گونه کتیبه‌ها نشان دهنده ارتباط بین ادبیات و معماری است.

لازم به ذکر است، برخی از سوره‌ها و آیات تکرار شده در کتیبه‌ها از نظر محتوا با نوع بنا دارای سنخیت هستند، از اینرو می‌توان گفت که هنرمند به سبب معنای خاصی که در سوره‌ها و آیات وجود داشته آن‌ها را انتخاب کرده است. گرچه این احتمال نیز وجود دارد که با کمک علما این امر صورت گرفته باشد، اما این مسئله را نمی‌توان نادیده گرفت که اکثر هنرمندان به ویژه خطاطان و توده مردم در جامعه عصر تیموری با قرآن آشنا بوده و اقلا سواد خواندن قرآن را داشته‌اند. علاوه بر کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌های دیگر نیز نظیر کتیبه‌های حدیثی، دعایی و اشعار فارسی نیز نشان می‌دهد بین کتیبه‌ها از نظر محتوایی و موقعیت قرارگیری با یکدیگر ارتباط و هماهنگی وجود دارد که می‌توان

به اشعار فارسی بر روی دیوار مقابل محراب مسجد حوض کرباس که به شعر سعدی با محتوای فانی بودن دنیا و باقیماندن خوبی‌ها اشاره کرد که بیانگر این مسئله می‌باشد.

انواع خطوط بکار رفته در مساجد تیموری را نیز می‌توان به ۶ گروه تقسیم کرد: ۱- کتیبه‌هایی که با دو خط (کوفی- ثلث) نوشته شده‌اند. ۲- کتیبه‌هایی که به خط ثلث می‌باشند ۳- کتیبه‌هایی که به خط کوفی تزئینی مانند کوفی بنایی، کوفی مورق و کوفی معقد نوشته شده‌اند. ۴- کتیبه‌هایی که به خط نسخ حک شده‌اند. ۵- کتیبه‌هایی که با دو خط(کوفی- رقاع) نوشته شده‌اند. ۶- کتیبه‌هایی که به خط رقاع نگاشته شده‌اند. غالب کتیبه‌ها نیز با دو خط (کوفی-ثلث) بر کاشی معرق نگاشته شده‌اند و در قسمت فوقانی آن خط کوفی کهربایی و قسمت تحتانی خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی نقش بسته است. با مطالعه و بررسی کتیبه‌های مساجد می‌توان گفت آن‌ها علاوه بر خط، شیوه نگارش، زیبائی شناسی، باورها و اعتقادات، بیانگر حوادث تاریخی آن دوره هستند و برای جامعه زمان خود همانند رسانه‌های تبلیغاتی عمل می‌کردند و ابزاری مناسب برای تبلیغ سیاسی و مشروعیت بخشی خاندان سلطنتی، حاکمان و امیران بودند.

کتابنامه

آژند، یعقوب (۱۳۸۳). خوشنویسی در قلمرو مکتب هرات: دوره پیشین. کتاب ماه هنر، صص ۳۷-۲۳.

آلمانی، هانری رنه د (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری، مترجم: محمدعلی فره‌وشی، نشر امیرکبیر، تهران.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۸). مرآت البلدان، ج۴، با تصحیحات و حواشی عبدالحسن نوائی و میرهاشم محدث، نشر دانشگاه تهران، تهران.

انوار، قاسم (۱۳۳۷). کلیات قاسم انوار، با تصیح و مقابله و مقدمه سعید نفیسی، نشر کتابخانه سنائی، تهران.

اوکین، برنارد (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان، مترجم: علی آخشینی، نشر بنیاد پژهش‌های اسلامی، مشهد، چاپ اول.

پوگاچنکووا، گالینا و خاکیموف، اکبر (۱۳۷۲). هنر در آسیای مرکز، مترجم: ناهید کریم زندی، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ اول.

پوگاچنکووا، گالینا (۱۳۸۷). شاهکارهای معماری آسیای میانه سده های چهاردهم و پانزدهم میلادی، مترجم: سید داود طبایی، نشر فرهنگستان هنر، تهران، چاپ اول.

تاکستون، ویلر ام (۱۳۷۶). جایگاه خوشنویسی در معماری مساجد. مترجم: مهدی حسینی، نشریهٔ هنر،(شماره ۳۳)، صص۳۳-۲۳.

جکسون، پیتر و لاکهارت، لورنس (۱۳۹۰). تاریخ ایران کمبریج، ج۶ مترجم: تیمور قادری، نشر مهتاب، تهران، چاپ دوم.

حافظ (۱۳۶۸). دیوان حافظ، به تصیح علامه قزوینی و قاسم غنی با مجموعه تعلیقات علامه قزوینی، به کوشش عبدالکریم جربزه‌دار، نشر اساطیر، چاپ دوم.

زکی، محمدحسن (۱۳۷۷). هنر ایران، مترجم: محمد ابراهیم اقلیدی، نشر صدای معاصر، تهران، چاپ اول.

زمانی، عباس (۱۳۷۵). خط کوفی تزئینی در آثار تاریخی اسلامی، نشریهٔ هنر،(شماره ۳۱)، صص ۱۵۸-۱۴۳.

سعدی (۱۳۶۸). کلیات سعدی از روی نسخه تصیح شده ذکاءالملک فروغی به انضمام: ترجمه قصاید عربی، با مقدمه اقبال آشتیانی و محمد فروغی، نشر چاپخانه علمی، چاپ هفتم.

سلجوقی، فکری (۱۳۴۱). گازرگاه، محل انتشار کابل، چاپ اول.

ـــــــــــ (۱۳۴۳). خیابان، نشر جامی، هرات، چاپ اول.

ـــــــــــ (۱۳۸۶). رساله مزارات هرات، نشر احراری، هرات.

سلجوقی، نصیرالدین (۱۳۸۶). جلوه‌های هنر شامل احوال و آثار خطاطان و نقاشان از عصر تیموری تا سده روان، نشر ابن عربی، هرات، چاپ اول.

سیدی، مهدی (۱۳۷۷). مسجد شاه مقبره است نه مسجد. نشریهٔ مرکز خراسان شناسی آستان قدس رضوی،(شماره اول)، صص ۱۳۸-۱۱۹.

شایسته‌فر،مهناز (۱۳۸۰). جایگاه قرآن،حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی. نشریهٔ علمی ـ پژوهشی دانشگاه مدرس، (شماره ۵)، صص ۹۴-۵۷.

ـــــــــــ (۱۳۸۴). هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، نشر مطالعات هنر اسلامی، تهران، چاپ اول.

ـــــــــــ (۱۳۸۷). تزئینات کتیبه‌ای مسجد وکیل. کتاب ماه هنر، صص ۷۵-۶۴.

ـــــــــــ (۱۳۸۸). تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی. نشریهٔ علمی ـ پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، (شماره ۱۱)، صص ۱۰۴-۷۹.

فلاح‌فر، سعید (۱۳۸۸). فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران، نشر کاوش پرداز، تهران، چاپ اول.

طبرسی، فضل‌بن‌حسن (بی‌تا). تفسیر مجمع‌البیان، مترجم: رسول هاشمی، ج ۲۳، نشر فراهانی، تهران.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). اصول کافی، ج ۴، مترجم: جواد مصطفوی، نشر کتابفروشی علمیه، تهران.

گدار، آندره و دیگران (۱۳۸۷). آثار ایران، مترجم: ابوالحسن سرور مقدم، نشر بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، چاپ پنجم.

گرایلی، فریدون (۱۳۷۴). نیشابور شهر فیروزه، نشر خاوران، چاپ سوم.

مایل هرویری، نجیب (۱۳۴۹). از شاهکارهای هنر تیموریان هرات محراب زیبای مسجد دوره شاهرخ میرزا. نشریهٔ هنر و مردم،(شماره ۹۳)، صص ۵۲-۵۰.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). تفسیر نمونه، ج ۲ ، نشر دارالکتب اسلامی، تهران.

مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۸). سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار). نشریهٔ علمی- پژوهشی نگره، (شماره ۱۳)، صص ۴۰-۲۹.

معصوم‌زاده، فرناز، فهیمی‌فر اصغر و جباری صداقت (۱۳۹۲). رویکرد عرفانی در طراحی کتیبه‌های کوفی معقد. نشریهٔ علمی- پژوهشی نگره، (شماره ۲۷)، صص ۱۹-۵.

مولوی، عبدالحمید (۱۳۴۷). مسجدشاه یا مقبره امیر غیاث‌الدین ملکشاه. نشریهٔ هنر و مردم، (شماره ۷۵-۷۴)، صص ۹۲-۷۵.

نوایی، امیرنظام‌الدین علیشیر (۱۳۶۳). تذکره مجالس النفائس، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، نشر گلشن.

نوایی، کامبیز و حاجی‌قاسمی کامبیز (۱۳۹۰). خشت و خیال: شرح معماری اسلامی، نشر سروش، تهران، چاپ اول.

ویلبر، دونالد و گلمبک لیزا (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران، مترجم: کرامت الله افسر، محمد یوسف کیانی، نشر سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.